

ਐਮ.ਏ.(ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਸਮੇਸਟਰ ਪਹਿਲਾ

ਪਰਚਾ ਤੀਜਾ
ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ।

ਯੂਨਿਟ ਨੰ: 1

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
(ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ)

ਪਾਠ ਨੰ. :

- 1.1 : ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ : ਅਰਥ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ, ਖੇਤਰ, ਮੰਤਵ, ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 1.2 : ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ, ਮੰਤਵ, ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ
- 1.3 : ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਖੇਤਰ
- 1.4 : ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ
- 1.5 : ਉਪਕਲਪਨਾ : ਅਰਥ, ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ

ਨੋਟ : ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਿਫੇਬਸ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਵੈਬਸਾਈਟ www.dccpbi.com ਤੋਂ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ।

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

- 1.1.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.1.2 ਫੂਮਿਕਾ
- 1.1.3 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ
- 1.1.4 ਅਰਥ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- 1.1.5 ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ
- 1.1.6 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਮੰਤਵ
- 1.1.7 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ
- 1.1.8 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਪੜਾਅ
- 1.1.9 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
- 1.1.10 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.11 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.1.12 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੈਮੇ

1.1.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- 1) ਖੋਜ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ।
- 2) ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਕੀ ਹੈ।
- 3) ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕੀ ਹਨ।
- 4) ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।
- 5) ਖੋਜ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੀ ਹੈ।
- 6) ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪੜਾਅ ਹਨ।
- 7) ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।

1.1.2 ਫੂਮਿਕਾ :

ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਖੋਜ ਜਾਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨਾ, ਨਵੇਂ ਤੱਥ ਲਭਣਾ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਖੋਜ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਾਂਚ, ਈਜਾਦ, ਅਧਿਐਨ, ਛਾਣਬੀਣ, ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਜਾਂ ਭਾਲ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ

ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਪੇਪਰਾਂ ਦਾ ਲੀਕ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਵੇਂ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਬਾਰੇ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ, ਮੱਧਯੁਗੀ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਭਗੋੜੇਪਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਬਾਰੇ, ਸੱਚਾਈ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਲ, ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ, ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਤਫਤੀਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਜ ਜਾਂ ਸੋਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਥਾਹ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਨਿਮਾਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਜ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.1.3 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ :

ਜੇ ਜਾਂਚ, ਅਧਿਐਨ, ਛਾਣਬੀਣ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਸਬੰਧਾਂ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਤ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਜੇ. ਮੋਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਅਕਲਮੰਦੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਧਿਐਨ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਤੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਖੋਜ ਦੇ ਪੂਰਨ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਐਮ. ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਖੋਜ ਦੇ ਅਰਥ ਮੁੜ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਲੱਭਣਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਖੋਜ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੁਬਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਥਨ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮਿਤ, ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉੱਘੜ-ਦੁੱਗੜ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਵਸਤੂ ਨਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਆਮ ਸ਼ੁਧਤਾ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਨ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਸੂਝ, ਆਮ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਮਾਨਿਅਤਾ (generality), ਕਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਾੜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਖੋਜ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਨਿਜੱਠੇ ਹੋਏ ਮਾਮਲੇ ਦੁਬਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉੱਝ ਖੋਜ ਭੂਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਖੋਜ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ

ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਖੋਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੋਲਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਖੋਜ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਿਕ ਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਏਨੀ ਤਕਨੀਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਖੋਜ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਰਵੱਈਆ। ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਪੁੱਛੇ ਨਾ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

1.1.4 ਅਰਥ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ :

ਕਰਨੈਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜਾਂਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਰੁੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ, ਵਿਦਵਾਨ ਆਦਿ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਬਾਰੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਤੱਥ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਲਿਫੋਰਡ ਵੁੱਡੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਖੋਜ ਕੇਵਲ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਵਿਸਥਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਮੰਤਵ-ਭਰਪੂਰ ਅਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ, ਮੁੜ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ, ਉਪਕਲਪਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੱਲਾਂ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਨ, ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ, ਸੰਗਠਤ ਕਰਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ, ਨਿਰਣੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਪਰਖ ਕਰਨ, ਸਿੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਣ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਪ-ਕਲਪਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।”

ਸੀ. ਸੀ. ਕਾਰਫੋਰਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, ਖੋਜ ਕੇਵਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰੀ ਹੋਈ ਤਕਨੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਾਂ, ਯੰਤਰਾਂ, ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਉਚਿਤ ਹੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੱਤ ਸਮੱਗਰੀ, ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਰਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੌਲਿਕ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਣਨ ਦੀ ਉੱਚਿਤ ਇੱਛਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਇਹ ਮਾਤਰਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੇਵਲ ‘ਕੀ’ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਕਿੰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮਾਪਣ ਇਸ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਖੋਜ ਇਕ ਲਗਨ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਗਿਆਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ, ਨਿਰਪੱਖ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਤਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਪਰਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨੀਕਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟਰੈਵਰਸ ਅਨੁਸਾਰ, “ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਉਹ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਿਅਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਾਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਫਰਾਂਸਿਸ ਹੁਮੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਖੋਜ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਅਕਾਦਮਿਕ ਅਮਲ ਹੈ ਜੋ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਰ. ਐਸ. ਕੁੱਕ, ਖੋਜ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤੱਥਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਖੋਜ ਹੈ।

ਆਰ. ਐਮੀ ਹਚਿਨਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਖੋਜ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸੋਧ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਰਜ਼ਬਾਤੀ ਦੱਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਜੋੜ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਮੇਤ, ਇਹਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਕੋ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਅਲੱਗ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਜਾਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਇਹ ਹਨ : ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

- (ੳ) ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- (ਅ) ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਤੱਥ ਅਧਾਰਿਤ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ (Hypotheses) ਘੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- (ੲ) ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਥ, ਡੈਟਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ਸ) ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖਪਾਤ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਚਰਾਂ (variables) ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ਹ) ਇਹ ਸਮਾਨੀਕਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ (test) ਕਰਦੀ ਹੈ।
- (ਕ) ਇਹ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

1.1.5 ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ (Characteristics of Research) :

ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਨਿਯਮਿਤ ਤੇ ਸਹੀ ਜਾਂਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਯੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਾਈ ਉਪਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਹਨ ਡਬਲਯੂ. ਬੈਸਟ (ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ:

1. ਖੋਜ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਵੱਲ ਦਿਸ਼ਾਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਾਂ (variables) ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. ਖੋਜ ਸਮਾਨੀਕਰਨਾਂ (generalizations), ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਵਿੱਖਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂਆਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ ਵੰਨਗੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਇਕੱਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਖੋਜ ਨਿਰੀਖਣਯੋਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ) ਖੋਜ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਹਿਮਾਂ ਅਤੇ ਹੱਠ ਧਰਮੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਪੜਤਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਖੋਜ ਸਹੀ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸੰਖਿਅਤਾਮਕ ਅੰਕ, ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਹੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਯੰਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਹੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਰੀਖਣ, ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਅਤੇ ਦੱਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਚਿਤ ਯਾਂਤਰਿਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਜਾਂ ਸਾਈਕੋਮੀਟਰਿਕ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
5. ਖੋਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਡੇਟਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸੱਜੇ ਡੇਟੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੇਪਰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਂਕੋਸ਼, ਪੁਸਤਕਾਂ ਜਾਂ ਹਵਾਲਾ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ। ਇਹ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗਿਆਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਸਿੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਹ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।
6. ਚਾਹੇ ਖੋਜ ਕਿਰਿਆ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨਪੂਰਵਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਖਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚਾਹੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਯਤਨ ਤੇ ਭੁੱਲ ਵਿਧੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖੋਜ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
7. ਖੋਜ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਾਹ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਡੇਟੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਕਲੀਫ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
8. ਖੋਜ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸੰਭਵ ਪਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਰੀਖਣ ਕਰਨ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਉਪਰ। ਪੂਰਨ ਵਸਤੂ, ਨਿਸ਼ਠ ਹੋਣ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਪੱਖਪਾਤ ਅਤੇ ਪਰਵਾਗ੍ਰਹਿ (prejudice) ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

9. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵੇਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
10. ਖੋਜ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੀਮਤ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
11. ਕਦੇ-ਕਦੇ ਖੋਜ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਕੋਪਰਨੀਕਸ (1473-1543) ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸੂਰਜ ਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿ-ਮੰਡੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਿੱਧ ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੱਠ ਧਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣੀ ਪਈ ਸੀ।

ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜਨਣ, ਲਿੰਗ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

1.1.6 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਮੰਤਵ (Purpose of Educational Research) :

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਦੇ ਤਾਣੇ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਖੋਜ ਦਾ ਟੀਚਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਲਭਣਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਖੋਜ ਦੇ ਉਚਿਤ ਕਾਰਜ ਹਨ।

ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਟੀਚਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਟਰੇਵਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਖੋਜ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਲੋਂ ਦਿਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਟੀਚਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰੇ।”

ਖੋਜ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਆਪਕ, ਮਾਪੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਵਿਹਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ।

1.1.7 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ (Scope of Educational Research) :

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਖੋਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵੀ ਕੇਵਲ ਅਕਾਸ਼ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਧਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਲਈ, ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਲੋੜਾਂ, ਸਥਿਤੀਆਂ, ਉਮੰਗਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਾਲਟਰ ਆਰ ਬੋਰਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਚਾਹੇ ਖੋਜ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ

ਸਾਰਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹਨ।" ਇਸ ਲਈ ਖੋਜ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਧਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੀ. ਵੀ. ਯੰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਖੋਜ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਜ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਹਾਰ ਉਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਜਕਲ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜ ਹੈ।"

ਖੋਜ ਸਿੱਖਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੇਰੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 45 ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 14 ਸਾਲ ਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ 1960 ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੀਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾ-ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਜੁਆਬ ਕੇਵਲ ਖੋਜ ਨੇ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਹੀ ਦੱਸੇਗੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਆਪਣੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ, ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਐਨ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਕਰੇਗੀ। ਇੰਜ ਖੋਜ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਧਾਈ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਸ ਸੁਧਾਈ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਤੀਜਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਖੋਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨੀ ਆਦਤ ਹੀ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੀਏ।

ਖੋਜ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1998-99 ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ 13000 ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਠੀ-ਭਰ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਹੀ ਤਜ਼ਰਬਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਖੋਜ ਅੰਤ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਪਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇਰਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੇ ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਰਾਇ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।

ਖੋਜ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਉਪਰ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਲਈ ਭੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਮਾਨਵੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ

ਆਪ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਖਿੜ ਉਠਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਜੋਖਮ ਭਰੀ ਵਰਤੋਂ ਉਚੇਚੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੰਤਵ : ਸਿੱਖਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹਨ।

1. ਤੱਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਾਤਮਕ ਖੋਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
2. ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ, ਬੱਚਿਆਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਜਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਖੋਜ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਾਪਰਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋਖਾਂ ਨੂੰ ਤਸ਼ਖੀਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਖਿਅਕ ਖੋਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਪਰੀਖਣ ਸਿੱਖਿਅਕ ਖੋਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.1.8 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਪੜਾਅ (Steps in Educational Research) :

ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਪੜਾਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. **ਖੋਜ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ (Establishing a research problem):** ਇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਛਗਿਛ ਤੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨਾ, ਠੀਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇਣਾ, ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰਨਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕਸੌਟੀ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ।
2. **ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ (Hypotheses making):** ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਉੱਤਰਾਂ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਢੰਗ (The method to be used):** ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਖੋਜ ਦੇ ਢੰਗ ਹਨ: ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਉਪਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਢੰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. **ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ (Data Collection):** ਇਸ ਵਿਚ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਵੰਨਗੀ (sample) ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰਨਾ, ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਢੁਕਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਚੁਣ ਕੇ ਸਹੀ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਸਕਣ।
5. **ਦੱਤ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ (Analysis and Interpretation of Data):** ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਅੰਕੜੇ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਅੰਕੜਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਿਧੀ ਲਗਾ ਕੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

- 6. ਨਤੀਜੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨੇ (Reporting the results):** ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਿਧੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰੇ।

1.1.9 ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Educational Research) :

ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ :

- 1. ਬੁਨਿਆਦੀ ਜਾਂ ਸੁੱਧ ਖੋਜ (Fundamental or Pure Research):** ਇਹ ਖੋਜ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਢਾਂਚਾ, ਬਣਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ, ਭਾਵਨਾ, ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਲਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਕਠੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਪਾਵਲੋਵ ਦੇ ਕੁੱਤੇ, ਸਕਿੰਨਰ ਦੇ ਕਬੂਤਰ ਅਤੇ ਥਾਰਨਡਾਈਕ ਦੇ ਚੂਹੇ) ਖੋਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਵਿਧੀ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਿਰੋਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮਾਨੀਕਰਨਾਂ ਘੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- 2. ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜਾਂ ਖੇਤਰੀ ਖੋਜ (Applied or Field Research):** ਬੈਸਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਵਰਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਨਗੀ (sample), ਤਕਨੀਕਾਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਸੋਂ ਬਾਰੇ ਪਰਿਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਇਸਦਾ ਮੰਤਵ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਖੋਜਾਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਪਨ, ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੋਜ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਖੋਜ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪੱਖਿਆਂ, ਵਾਸ਼ਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਮੋਟਰਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮਿਣਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਪਣਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਖੋਜ ਹੈ।
- 3. ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ (Action Research):** ਸਟੀਫਨ ਐਮ. ਕੋਰੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਖੋਜ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਵਿਧੀਬੱਧ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਘੱਟ ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਟੀਫਨ ਐਮ. ਕੋਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਮਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਕਲਾਸਰੂਪੀ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ, ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਧਿਆਪਕ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਸਹੀ ਹੈ, ਕਿਹੜੀ ਪੁਸਤਕ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਕਿਹੜੀ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵੱਧ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਨਿਗਰਾਨਾਂ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਓਨੀ ਦੇਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ, ਉਸਾਰੂ ਤੌਰ ਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇਰੇ ਵਧੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਰਨੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਨਿਗਰਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਨਿਰਣੇ ਲੈਣੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਭਿਆਸਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਉਹ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਣ, ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਮਾਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਮ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਵਲੋਂ, ਆਮ ਸਕੂਲ ਵਿਚ, ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦਾ ਮੰਤਵ ਉਸ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤੇ-ਸਬੰਧੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਓਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਚਿਤ ਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤਈ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਠੋਸ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਰੇਨਿੰਗ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਛੋਟੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ (Sample) ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੋਜ ਅਧਿਆਪਨ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪਰੰਤੂ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਖੋਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਜੀ. ਮੋਲੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੁਆਰਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

1.1.10 ਸਵੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਖੋਜ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਂਚ, ਈਜਾਦ, ਅਧਿਐਨ, ਛਾਣਬੀਣ ਅਤੇ ਭਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
2. ਖੋਜ ਨਿਰੀਖਣਯੋਗ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
3. ਖੋਜ ਕਦੇ ਵੀ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

4. ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪਰੀਖਣ ਕਰਨ ਉਪਰ।
ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
5. ਸਟੀਫਨ ਐਮ. ਕੋਰੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
6. ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਉਸ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

ਕ੍ਰਿਤੀ : (1) ਹਾਂ, (2) ਹਾਂ (3) ਨਹੀਂ (4) ਨਹੀਂ (5) ਹਾਂ (6) ਹਾਂ

1.1.11 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਖੋਜ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਉ।
3. ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ? ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

1.1.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ :

1. ਅਗਰਵਾਲ, ਜੇ. ਸੀ. ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, ਆਰੀਆ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, 1976
2. ਬੈਸਟ. ਜੋਹਨ, ਡਬਲਯੂ. ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, ਪਰੋਟਾਈਸ ਹਾਲ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ, 1989
3. ਦਾਸ, ਗੁਪਤਾ, ਐਸ. ਮੈਥੋਡੋਲੋਜੀ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ, ਇੰਮਪੈਕਸ ਇੰਡੀਆ, 1972
4. ਰੁੱਸ, ਰੋਬਰਟ ਆਰ. ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਐਨ ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ, ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਲਿਮਟਿਡ, 1982
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਉਦਮੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1998
6. ਟੰਡਨ, ਬੀ. ਸੀ. ਰਿਸਰਚ ਮੈਥੋਡੋਲੋਜੀ ਇਨ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਚੇਤੰਨਿਆ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ
7. ਵਰਮਾ, ਐਮ. ਐਨ ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਸਾਇਕੋਲੋਜੀਕਲ ਰਿਸਰਚ, ਲੰਡਨ ਏਸ਼ੀਆ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, 1958

ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1. en.wikipedia.org
2. books.google.co.in

ਐਮ.ਏ. (ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਸਮੇਸਟਰ ਪਹਿਲਾ

ਪਰਚਾ ਤੀਜਾ

ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ।

ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਅਰਥ, ਮੰਤਵ ਸੋਮੇ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ

ਪਾਠ ਨੰ: 1.2

ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਏਕੇਸ਼ ਕੋਲ

ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਤਾ : ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਯਰੋਵਾਲ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

1.2.1 ਉਦੇਸ਼

1.2.2 ਫੂਮਿਕਾ

1.2.3 ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਫੋਰਮ

1.2.4 ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

1.2.5 ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਸੋਮੇ

1.2.6 ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ

1.2.7 ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ

1.2.8 ਸਭੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.2.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.2.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1.2.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- 1) ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ।
- 2) ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕੀ ਹੈ।
- 3) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਸੋਮੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ।
- 4) ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2.2 ਫੂਮਿਕਾ :

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚਨਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ-ਪੂਰਵਕ ਘੋਖਣਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥਲੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੁੱਭੀਆਂ ਮਾਰਨੀਆਂ।

1.2.3 ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਫੋਰਮ :

ਖੋਜ ਉਸ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਮਾਨਵੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚਲੀ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਖੋਜ ਜਨਰਲਾਂ, ਪੁਸਤਕ ਵਿਵੇਚਨਾ, ਥੀਸਿਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ

ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖੋਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਦਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.2.4 ਸਰਵੇਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (Purpose of Survey) :

ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਖੋਜ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ :

1. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਖੋਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
2. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚਲੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਤਮਕਤਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਸਦਾ ਯਤਨ ਅਰਥ-ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
3. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਬੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਤੁੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।
4. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੰਤਰਾਂ ਤੇ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।
5. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਅਗਲੇਰੀ ਖੋਜ ਲਈ ਪੂਰਵ ਖੋਜ-ਕਰਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਰਣਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
6. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਵਿਊ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਜੋਖਮ ਤੋਂ ਵੀ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।
7. ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਹ ਥੀਸਿਸ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.2.5 ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਸੋਮੇ (Sources of Review of Literature) :

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੋਮੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਿਵਿਊ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : (1) ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ, (2) ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ (3) ਸਾਧਾਰਨ ਹਵਾਲੇ।

1. ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਸਮੱਗਰੀ (Books and Text Books Material) :

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਹੇਵੰਦ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ, ਸੰਚਤ ਪੁਸਤਕ ਕ੍ਰਮ-ਸੂਚੀ (Cumulative

Book Index), ਪੁਸਤਕ ਰਿਵਿਊ ਕ੍ਰਮ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਸੰਖਿਪਤ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੈ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛਪਾਈ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨ ਨਾਮਾਵਾਲੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਅਧੀਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਚਿਤ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਪੁਸਤਕ ਕ੍ਰਮ ਸੂਚੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

2. ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ (Periodicals) :

ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਨਾਲ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਛਪਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ-ਪੁਸਤਕ, ਪੱਤਰੀਆਂ ਸੰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕ੍ਰਮ ਸੂਚੀ, ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਰ-ਸੂਚੀਆਂ, ਜਨਰਲ, ਅਖਬਾਰਾਂ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਕਮਰੇ (Periodical Room) ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਡੈਕਸ' ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੂਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਡੈਕਸ ਨਿਊਯਾਰਕ' ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰੰਟ ਇੰਡੈਕਸ ਆਫ ਜਰਨਲਜ਼ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸਾਲਾਨਾ ਛਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਕਨੇਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਕ੍ਰਮ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਨਰਲ ਆਗ ਸਾਈਕੋ ਲਿੰਗੂਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਖੇਤਰ, ਬੀਹੋਵੀਅਰਲ ਸਾਇੰਟਿਸਟ, ਜਨਰਲ ਆਫ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਫਾਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਐਜੂਕੇਟਰ, ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਵਿਊ, ਇੰਡੀਅਨ ਸਾਇਕਲੋਜੀਕਲ ਰਿਵਿਊ ਆਦਿ।

3. ਸਾਰ ਸੂਚੀਆਂ (Abstracts) :

ਹਵਾਲਾ ਸੂਚਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ 'ਸਾਰ ਸੂਚੀ ਰਿਵਿਊ' ਸੰਖਿਪਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਹਵਾਲਾ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸੂਚੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਭਾਵ ਸਾਰ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ, ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ ਹਨ।

ERIC ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਡੀ. ਸੀ. ਇਕ ਸਲਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰ ਸੂਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਰੁਚੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ (Encyclopaedias) :

ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਅਥਾਹ ਸੋਮਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੀਮਤ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਹਰ 10 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਪੱਤਰੀਆਂ, ਬਿਉਰ-ਪੁਸਤਕ, ਵਰ੍ਹਾ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਚੀ ਪੁਸਤਕਾਂ (Almanacs, Hand Books, Year Books and Guides) :

ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਸਮ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਠਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਂਕਿਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਹਨ :

ਵਿਸ਼ਵ ਏਲਮੇਨਕ ਬੁਕ ਆਫ ਫੈਕਟਸ, ਨਿਊਯਾਰਕ : ਇਸ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਆਫ ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਟੀਚਿੰਗ ਸ਼ਿਕਾਗੋ, ਅਧਿਆਪਨ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੋਜ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ ਨਿਊਯਾਰਕ : ਇਹ ਅਮਰੀਕਾ, ਕਨੇਡਾ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿਚ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂਟਲ ਮਈਅਰਮੈਂਟ ਯੀਅਰ, ਬੁੱਕ ਹਾਈਲੈਂਡ-ਪਾਰਕ; ਇਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਮਾਨਕ ਟੈਸਟਾਂ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6. ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਰ ਹਵਾਲੇ (References on International Education) :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹ ਕਿਸਮ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। 'ਦੀ ਵਰਲਡ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਨਿਊਯਾਰਕ' : ਇਹ ਹਰ ਸਾਲ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਲਜ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਧੀਨ ਛਪਦੀ ਹੈ।

'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਯੀਅਰ ਬੁੱਕ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਜਨੇਵਾ' : ਇਹ ਹਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਛਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਉਪਰ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਆਰਟੀਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਂਡ ਬੁੱਕ ਆਫ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਜ਼, ਪੈਰਿਸ' : ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਨ ਵੈਲਥ ਦੇ 100 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਉਚੇਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਣਤਰ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੈਸ਼ਨ, ਦਾਖਲਾ, ਵਜ਼ੀਫੇ, ਡਿਗਰੀ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕ ਸਟਾਫ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਾਇਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇੰਨ ਡੀਵੈਲਪਿੰਗ ਕੰਟਰੀਜ਼, ਕੈਰੋਜ਼ : ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਰ ਚੋਣਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਡਾਇਜ਼ਰਟੇਸ਼ਨ ਅਬਸਟਰੈਕਟ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਛਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੀ-ਐੱਚ.ਡੀ. ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋਈ ਖੋਜ ਦੇ ਅਬਸਟਰੈਕਟ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

7. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ (Specialized Dictionaries) :

ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਟਰਮਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਨਿਊਯਾਰਕ : ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਸਬੰਧੀ ਟਰਮਾਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕਿੱਤੇ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸਬੰਧੀ ਤਕਨੀਕੀ ਪਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

8. ਈ. ਆਰ. ਆਈ. ਸੀ. (Educational Research and Innovations Committee) :

ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਜੋ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਈ. ਆਰ. ਆਈ. ਸੀ. ਅਤੇ ਐਸ. ਆਰ. ਆਈ. ਐਸ. (School Research Information Service) ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ NCERT ਨੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ERIC ਸੈਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

9. **ਡਿਸਰਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਥੀਸਿਸ (Dissertation and Thesis) :**

ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਥੀਸਿਸਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵਿਦਿਅਕ ਜਰਨਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਲਈ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਥੀਸਿਸ ਮੁੱਖ ਸੋਮੇ ਹਨ।

10. **ਅਖਬਾਰਾਂ (Newspapers) :**

ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਅਖਬਾਰਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਕਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਸੋਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਖਾਧੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿੱਟੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂੰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1.2.6 **ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ (Techniques) :**

ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਬੰਧਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਖੋਜ ਨਾਲ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਸੰਕਲਪਨਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਰ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਖੋਜ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਯੰਤਰੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਇਨਡੈਕਸ, ਚਾਈਲਡ ਡੀਵੈਲਪਮੈਂਟ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ ਸਾਈਕੋਲੋਜੀਕਲ ਐਬਸਟਰੈਕਟਸ ਆਦਿ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਵਾਲਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਦੋ ਸੂਚਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਜੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਸੂਚਕ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2.7 **ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ (Some Hints for Making Review of Literature) :**

ਪਹਿਲਾ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸੋਮੇ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਹਵਾਲੇ। ਖੋਜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਖੋਜੇ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟਰਮਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸੂਝ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੀ ਨੀਤੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਸੰਕੇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਜਾਂ ਖੋਜ ਦੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਰਜ ਵਰਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਆਦਿ ਕੀ ਹਨ ? ਸਾਨੂੰ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਖੋਜਣ ਲਈ ਦੋ ਕਸ਼ਟੀਆਂ ਹਨ : ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ (Correctness and Relevance)। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਚੌਥਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਕਾਰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਉਪਕਥਨ ਨੂੰ ਸੂਚੀ ਕਾਰਡ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜਨਰਲ ਨੰਬਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਖੋਜ ਦੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀ-ਪੜਾਅ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਧੇ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਅਧੂਰੇ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਉਪਕਥਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਲਈ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੀ ਹਰੇਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਹਰੇਕ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੇਤੰਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਹੈ।

1. ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹਵਾਲੇ, ਇਸਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ।
2. ਮੁੱਖ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ।
3. ਖੋਜ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ।
4. ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਈ ਡੈਟਾ।
5. ਹਰੇਕ ਉਪਕਲਪਨਾ ਲਈ ਤਰਕ।
6. ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਪੂਰਵਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ।
7. ਵਿਧੀਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਸੂਝ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਅਵਸਥਾ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਰਿਵਿਊ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਚੈਪਟਰ ਸਕੀਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਰਿਵਿਊ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀ ਸੋਚ ਤਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਨੀਂਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਦੇਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਦੂਜਾ ਸਰਵੇਖਣ ਉਹ ਨੀਂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ।

(a) ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸੁਝਾਅ (Suggestions of Library Use) :

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨੋਟਸ ਲੈਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਬੈਠਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅੰਦਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ

ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

1. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਲਈ ਮਾਮੂਲੀਆਂ ਦਰਾਂ ਤੇ ਟਾਈਪ ਸਹੂਲਤਾਂ।
2. ਨਕਸ਼ਿਆਂ, ਚਾਰਟਾਂ, ਡਾਇਗ੍ਰਾਮਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲਾਂ ਜਾਂ ਸਾਰਣੀਆਂ ਲਈ ਫੋਟੋ-ਸਟੇਟ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ।
3. ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਨੋਟਸ ਲਿਖਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਮੁਤਾਬਕ ਟਾਈਪ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
4. ਅੰਤਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਰਿਣ ਸਹੂਲਤਾਂ। ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਅਣਛੱਪੇ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਉਧਾਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਾਇਬਰੇਰੀਅਨ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(b) ਨੋਟਸ ਠੀਠੇ (Notes Taking) :

ਨੋਟਸ ਲੈਣੇ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਨੋਟਸ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ :

1. ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀਆਂ, ਹਵਾਲਿਆਂ, ਫੁੱਟ ਨੋਟਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ *ibid, op;cit, loc, cit, vol.* ਨੰਬਰ ਆਦਿ।
2. ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੋਟਸ, ਨੋਟ ਕਾਪੀਆਂ ਜਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪੇਪਰਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ 3"×5" ਜਾਂ 4" × 6" ਕਾਰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਇਕ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਕਾਰਡ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੰਬਰ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਐਡੀਟਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸਾਲ, ਪੁਸਤਕ ਜਾਂ ਜਨਰਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਾਂ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲਦ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਹਰੇਕ ਕਾਰਡ ਜਦੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਰਲੇਖ ਜਾਂ ਟਾਪਿਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨੱਥੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਨੋਟਸ ਪੂਰਨ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਟੁਕਾਂ ਜਾਂ ਕੋਟੇਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(c) ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ (Precautions in Library Use) :

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਲਈ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ ਵਰਤਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਨਕਲ ਦੇ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਜਾਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ।
2. ਕਿਸੇ ਅਗਾਊਂ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਕੂਲਨ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
3. ਸਮਾਨ ਹਾਲਤਾਂ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
4. ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣੇ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਬਣਾਉਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਹਰੇਕ ਖੋਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿਧੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਖੋਜ ਦਾ ਸਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਖੋਜ-ਕਰਤਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ।

6. ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਕੋਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਧੀ ਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਮੂਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਤਿੰਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

- (ੳ) ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਪੜ੍ਹਾਈ : ਸਮੁੱਚੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਡਦੀ ਨਜ਼ਰੇ ਸਰਵੇਖਣ
- (ਅ) ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
- (ੲ) ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

(d) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ (Reporting of Review of Literature) :

ਆਮ ਕਰਕੇ ਥੀਸਿਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੂੰ ਦਸਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਖੋਜ ਅਬਸਟਰੈਕਟਸ ਲਿਖਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

1. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਲਈ ਕਸੋਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. ਆਮ ਜਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਰਗੀਕਰਨ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਨ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਚਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਨ ਤਾਰਕਿਕ, ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੀ ਕਸੋਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸੋਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਰਸਾਉਣ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਕਢਿਆ ?

(e) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਲਈ ਸੁਝਾਅ (Suggestions) :

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੀਵਿਊ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਚੁਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਉਸਨੂੰ ਕਰਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਲਈ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਇਹਨਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਵਿਧੀ, ਵੰਨਗੀ ਉਪਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਂਖਿਅਕੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੀਤੇ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾ ਵਸ ਕੋਲ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ। ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

1.2.8 ਸਵੀ ਮੁਠਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ

- ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
2. ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਬੱਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
 3. ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ, ਸਾਰ ਸੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਸੋਮੇ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
 4. ਮਾਇਕਰੋ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਸੋਮੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
 5. ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
 6. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚਨਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

ਕੁੰਜੀ : (1) ਰਾ (2) ਰਾ (3) ਰਾ (4) ਠਹੀ (5) ਰਾ (6) ਰਾ

1.2.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।
2. ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿਉ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਰਿਵਿਊ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.2.10 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1. ਆਰ. ਸੀ. ਲੂਸੀ. ਡੀ. ਜਾਕੋਬਜ਼ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਨਿਊਯਾਰਕ: ਹਾਲਟ ਰੀਨੋਹਾਰਟ ਐਂਡ ਵਿਨਸਟਨ, 1972
2. ਬੈਸਟ, ਜੌਹਨ ਡਬਲਯੂ. ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ : ਪ੍ਰੈਂਟੀਸ ਹਾਲ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 1977
3. ਹਿਲਵੇ ਟੀ. ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਰਿਸਰਚ ਹਾਪਟਮ : ਮਿਫਲਿਨ ਕੰਪਨੀ, 1964
4. ਕੌਲ, ਲੌਕੇਸ਼ ਮੈਥਡੋਲੋਜੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ : ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 1984
5. ਸ਼ਰਮਾ, ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ, ਪਟਿਆਲਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1989
6. ਟਰਵਰਜ਼, ਰੋਬਰਟ, ਐਮ. ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊਯਾਰਕ: ਮੈਕਮਿਲਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਕੰਪਨੀ, 1978
7. ਟਰਨੀ, ਬੀ. ਐਂਡ ਰੋਬ, ਜਾਰਜ ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ : ਐਨ ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਇਲੀਨੋਇਸ: ਦਿ ਡਰਾਈਡੇਨ ਪ੍ਰੈਸ, 1971
8. ਵੇਨ ਡਾਲੇਨ, ਡਿਊਬੋਲਡ, ਬੀ. ਅੰਡਰਸਟੇਂਡਿੰਗ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊਯਾਰਕ : ਮੈਕਗਰਾਹਿੱਲ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, 1973

ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1. www.ehow.com
2. www.kidsgrowth.com

ਪਾਠ ਨੰ: 1.3

ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਏਕੇਸ਼ ਕੋਲ

ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਤਾ : ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਯਰੋਵਾਲ

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

1.3.1 ਉਦੇਸ਼

1.3.2 ਫੂਮਿਕਾ

1.3.3 ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ

1.3.4 ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਖੇਤਰ

1.3.5 ਸਰੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.3.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1.3.7 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1.3.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- 1) ਖੋਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ।
- 2) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਖੇਤਰ ਹਨ।
- 3) ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- 4) ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- 5) ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

1.3.2 ਫੂਮਿਕਾ :

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਲਈ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਸਮੱਗਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਪ ਅਤੇ ਟੈਸਟ ਵਿਕਾਸ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਣਾ, ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਅਗਵਾਈ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਹਨ।

1.3.3 ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ (Areas of Research) :

ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ

ਸੋਮਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ, ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਉਘੇ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ

1. ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Educational Psychology): ਵਿਦਿਅਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ, ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਲਾਭ ਹੈ ਜੋ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕਰਨਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ, ਰੁਝਾਨ, ਰਚਨਾਤਮਕ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਰਵੱਈਏ ਮੁੱਲ, ਰੁਚੀਆਂ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਬੰਧੀ ਗੁਣ, ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਖੋਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਘਰ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਕ ਜੋ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਲਈ ਵੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੋ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੱਖੀਕਰਨ, ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਉਚਿਤ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਅਪੰਗ ਹਨ। ਅਪੰਗ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪੰਗ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪੰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪੰਗ ਬੱਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨਾਥ ਅਤੇ ਅਪਚਾਰੀ ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੱਚੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਅਗਵਾਈ, ਮੁੜ ਵਸੋਬਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਕ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ, ਕੈਰੀਅਰ ਅਤੇ ਅਲੂੜ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮੁੜ ਵਸੋਬਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਟਰੇਨਿੰਗ ਅਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਟਰੇਨਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਖੋਜ ਸਿੱਟੇ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ।

2. ਵਿਦਿਅਕ ਫਿਲਾਸਫੀ (Philosophy of Education): ਬਦਲ ਰਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਉਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੜ ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਚੰਗੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਫਲਸਫ਼ੇ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਚਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੰਗ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਤੇ ਤੰਤ ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਾਲ

ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਘੋਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੰਤਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਘੋਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਸੰਕਟ ਦੀ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੰਤਵਹੀਣ ਰਾਹ ਉਪਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੋਜ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਕੀਮ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

3. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ (Sociology of Education): ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਜੀ, ਆਰਥਿਕ ਤਬਕੇ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੁਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ (Economics of Education): ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਬੰਧਿਤ ਆਰਥਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਖੋਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪੈਸੇ, ਗਰਾਟ-ਇਨ-ਏਡ, ਪੂੰਜੀ ਖਰਚਾ, ਇਕਾਈ ਖਰਚਾ ਤੇ ਮੌਕਾ ਖਰਚਾ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

5. ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ (Comparative Education): ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ ਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਪੁਲਾੜ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਸਦਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਦੇ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੀਆਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੰਤਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਜ਼ਿਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੰਤਵ-ਭਰਪੂਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਗੁਆਂਢੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਂਟ-ਇਨ-ਏਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੈਟਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਰਾਜ ਅਧਿਐਨ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹਿਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਸਾਖਰਤਾ 100 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿਚ 25 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ। ਪਰ ਕਿਉਂ?

6. ਸਿੱਖਿਆ-ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਟੈਸਟ ਵਿਕਾਸ (Educational Measurement and Test Development): ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਪਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਅਕ ਸਿੱਟੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਬੁੱਧੀ, ਰਵੱਈਏ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਮੁੱਲਾਂ, ਰਚਨਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਨਿਸਪਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਅਕ ਮਾਪਣ ਤੇ ਟੈਸਟ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਖੋਜ ਟੈਸਟਾਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਆਕਾਰ, ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਅਤੇ ਵੈਧ ਟੈਸਟਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲਿਖਤੀ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਅਤੇ ਟੈਸਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮੁੱਖ ਮੁਲਾਂਕਣ-ਯੰਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਲਿਖਤੀ ਟੈਸਟਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਕਮੋਟੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਨ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਕੜੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਮੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਆਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਧਾਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।

7. ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ (Curriculum Construction) : ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਤਰਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਬਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੇਡ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਖੇਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼੍ਰਵ (Audio-visual) ਸਮੱਗਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ, ਵਿਕਾਸ ਮਾਨਵੀ ਸਬੰਧ, ਪੜ੍ਹਨ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਦਿ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਖੋਜ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਯੂਨੇਸਕੋ ਦੇ ਬੁਲਿਟਨ (1951) ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਤਤਕਾਲ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕ ਢੁੱਕਵਾਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

8. ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਿਆ (Teacher Education): ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਮਾਪਣ ਯੋਗ ਕਮੋਟੀ ਨੂੰ ਲਭਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਅਧਿਆਪਨ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਕਮੋਟੀ ਉਪਰ ਖੋਜ ਕਰਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸਹਿਮਤੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਅਧਿਆਪਨ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਮੋਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਅਧਿਆਪਕ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਕੋਰਸਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਖੋਜ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਧੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ, ਸਿਲੇਬਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਨ ਤਿਆਰੀ ਨੂੰ ਗੁਣਾਤਮਕ

ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਮਾਈਕਰੋ-ਟੀਚਿੰਗ ਅਤੇ ਸਿਮੂਲੇਸ਼ਨ (micro teaching and simulation) ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

9. ਸਿੱਖਿਆ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (Educational Technology): ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌਫਟ ਵੇਅਰ (Software) ਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ (Hardware) ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੌਫਟ-ਵੇਅਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਵੇਂ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸਿੱਖਣ ਇਕਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਚਲ-ਚਿੱਤਰ, ਟੇਪ ਰਿਕਾਰਡਾਂ, ਅਧਿਆਪਨ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੌਫਟਵੇਅਰ ਤੇ ਹਾਰਡਵੇਅਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖਣ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੋਜ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਪਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣਾ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

10. ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (History of Education): ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖੋਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਸੈਕੰਡਰੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਨ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇ ਢੰਗ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਬਾਰੇ, ਕੌਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਰੇ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

11. ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਢੰਗ (Methods of Teaching): ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਚਲੰਤ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਜਾਂ ਅਮਲੀ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਆਲੋਚਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਸਟਰਕਚਰ ਮੈਥਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਗਰਾਮਰ, ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈਕਚਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

12. ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Pre-primary Education): ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਜੋ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਗੰਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸੈਂ-ਇੱਛਤ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ

ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਅਜਿਹੀ ਖੋਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਖੋਜ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੀ-ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

13. ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Primary Education): ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 45 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਸੰਭਵ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਉਹ ਕਾਰਨ ਜੋ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਢੰਗ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਣ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਡਰਾਪ-ਆਊਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਇਕ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਭਗੋੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਡਰਾਪ ਆਊਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਗਤੀਹੀਣਤਾ (stagnation) ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀਚਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਲਈ ਅਧਿਆਪਕ ਟਰੇਨਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੋਜ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

14. ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Secondary Education): ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਵੀਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਤਨਾਉ ਤੇ ਦਬਾਉ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਠਿਨ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਝ ਸੈਕੰਡਰੀ

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਢੁਕਵੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਜ-ਅਨੁਭਵ (work experience) ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਖੋਜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਉਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਠਕ੍ਰਮ, ਅਧਿਆਨ ਵਿਧੀਆਂ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੋਜ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੈਕੰਡਰੀ ਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰੀ ਕੌਰਸਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ।

15. ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ (Higher Education): ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿੱਤਾ ਤੇ ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮਿਆਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕੁਝ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਵਾਦ, ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਸੁਧਾਰ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਸੰਘਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰੋਲ, ਖੋਜ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਖੁਦ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ, ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰੀ ਕੌਰਸਾਂ ਦਾ ਰੋਲ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਵੀ ਖੋਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

16. ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ (Adult Education): ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਾਲਗ ਸਾਖਰਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਸਾਇਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਸਰਵੇਖਣ ਬਹੁਤ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੌਫਲਿਟ, ਰਸਾਲੇ ਆਦਿ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖਿਆਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰੀ ਕੌਰਸਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

17. ਕੀਮਤਾਂ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹਿਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਾਅ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

18. ਡਾਕਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਜਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਸਿਹਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਹਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

19. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਇਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

1.3.4 ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਖੇਤਰ (Priority Areas) :

1914 ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਨੀਤੀ ਦੇ ਗੌਰਮਿੰਟ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ

ਗਈ ਪਰੰਤੂ 1947 ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕ੍ਰਮਬਧ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇਖਣਾ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਆਤਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਖੋਜੀ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲੋੜਾਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਕਰਨ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (1964-66) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੈਸ਼ਨਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੀ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ ਐਂਡ ਇੰਨੋਵੇਸ਼ਨਜ਼ ਕਮੇਟੀ (ERIC) ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ :

1. ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ।
2. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 45 (ਹੁਣ 93ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ) ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ 14 ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣਾ।
3. ਸਵੈ-ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ ਤਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਦੱਮ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਣ।
4. ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਲੱਭਣ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ।
5. ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
6. ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਾਲਮੇਲ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣਾ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਿਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
7. ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਣ ਦੀ ਅਤਿ ਲੋੜ ਹੈ।
8. ਇਸਤਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਿੱਖਿਆ (ਵਿਕਲਾਂਗਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ) ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
9. ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
10. ਸੈਕੰਡਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਵਸਾਇਕ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਉਚਿਤ ਫੰਡ ਮੁਹਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰੋਤ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

1.3.5 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
2. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਖੋਜ ਦਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

3. ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
4. ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
5. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
6. ਖੋਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਦਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

ਕ੍ਰਿਜ਼ੀ : (1) ਠੀਕ (2) ਠੀਕ (3) ਠੀਕ (4) ਠੀਕ (5) ਠੀਕ (6) ਠੀਕ

1.3.6 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਦੇ ਉਹ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ?
2. ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰੋ।
3. ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

1.3.7 ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1.	ਕੋਰੇ, ਸਟੀਫਨ, ਐਮ	ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ ਟੂ ਇੰਪਰੂਵ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ, ਨਿਊਯਾਰਕ: ਟੀਚਰਸ ਕਾਲਜ, ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1953
2.	ਕੋਲ, ਲੋਕੋਸ਼	ਮੈਥੋਡੋਲੋਜੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊ ਦਿੱਲੀ : ਵਿਕਾਸ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 1984
3.	ਐਸ. ਐਸ.ਐੱਡ,ਪਾਲ	ਕੁਆਲਟੀ ਕੰਟਰੋਲ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਮੈਟਰਪੋਲਿਟਨ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਪੀ. ਵੀ. ਸੈਕਸਨਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 1985
4.	ਸ਼ਰਮਾ, ਯੂ ਐੱਡ
ਐਸ. ਪੀ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ	ਰਿਸਰਚ ਨੀਡਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਸਟੱਡੀ ਆਗ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੁੱਕ ਐਂਡ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਸ਼ਾਪ, 1968
5.	ਸੁਖੀਆ ਐਸ. ਪੀ., ਮਲਹੋਤਰਾ
ਪੀ. ਵੀ. ਤੇ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਆਰ. ਐਨ.	ਐਨੀਮੈਂਟਸ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ : ਐਲਾਈਡ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 1983
6.	ਟਰਵਰਜ਼, ਆਰ. ਐਮ. ਡਬਲਯੂ.	ਐਨ ਇੰਨਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊਯਾਰਕ : ਮੈਕਮਿਲਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਕੰਪਨੀ
7.	ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ	ਫਰਸਟ ਕੋਰਸ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਰਿਸਰਚ, ਪਟਿਆਲਾ : ਕਾਲੀਆ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, 1996
8.	ਸ਼ਰਮਾ, ਟੀ. ਆਰ.	ਸਿੱਖਿਆ ਖੋਜ ਵਿਧੀ, ਪਟਿਆਲਾ : ਉਸ਼ੱਦਮੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, 1998

ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1. www.wiziq.com
2. www.blurtit.com

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

- 1.4.1 ਉਦੇਸ਼
- 1.4.2 ਫੂਮਿਕਾ
- 1.4.3 ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਮੂਲ ਤੱਤ
- 1.4.4 ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
 - 1.4.4.1 ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਢੰਗ
 - 1.4.4.2 ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜਾਅ
 - 1.4.4.3 ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ
- 1.4.5 ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਥਨ
- 1.4.6 ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ
- 1.4.7 ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਭਾਲ ਖੇਤਰ
- 1.4.8 ਸਥੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.4.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
- 1.4.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ

1.4.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- 1) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।
- 2) ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਅ ਹਨ।
- 3) ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੈ।
- 4) ਕਿਹੜੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- 5) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨੀ ਹੈ।

1.4.2 ਫੂਮਿਕਾ :

ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਚਿੰਤਨ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਅਤੇ ਚੋਣ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਸਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਉਹ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵੰਗ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਰਣ (topics)

ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਪਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

1. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਚੁਣਾਅ ਕਰੇ।
2. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਖੋਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰੇ।
3. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਖੋਜ ਦੇ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰੇ।
4. ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ (priority) ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰੇ।
5. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ।
6. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰੇ।
7. ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ।
8. ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚਲਾ ਸਬੰਧ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ।
9. ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਅਣਸਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਚੋਣ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.4.3 ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਮੂਲ ਤੱਤ :

ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਲਈ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

1. **ਕਰਮਥੇਕ (Workable) ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ :** ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੋ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਮੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਅਨੁਭਾਵਿਕ (empirical) ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
2. **ਨਵੀਨਤਮ (Novelty):** ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਰਵੇਖਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ, ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਸੇ ਐਸੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਜਾਈ ਗੁਆ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਰ ਖੋਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪੀਕਰਨ (duplicate) ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਕਿਸੇ ਅਧਿਐਨ (study) ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸਦੇ ਨਿਚੋੜ ਜਾਂ ਸਾਰ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਇਸਦੇ ਸਾਰ ਦੀ ਵੇਧਤਾ (validity) ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੱਗ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. **ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ (Significance):** ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਵਹਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆ ਮੌਜੂਦ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. **ਫਿੰਡੀ ਨਿਰੂਪਨ (Financial Consideration):** ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ, ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਦੱਤ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਖਰਚ, ਟੈਸਟ ਮੈਟੀਰੀਅਲ ਦਾ ਖਰਚ, ਯਾਤਰਾ, ਛੁਪਾਈ ਅਤੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਆਦਿ ਦਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸਦਾ ਖਰਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਉਠਾ ਸਕੇ।
5. **ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ (Consideration of Time):** ਖੋਜ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਮੱਸਿਆ ਸੰਖੇਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।
6. **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ (Cooperation from Administration):** ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਸਮਾਪਤੀ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਗਿਆ (permission) ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

1. **ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ (Competency of the Researcher):** ਸਮੱਸਿਆ ਐਸੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਮਾਹਿਰ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਡਿਜ਼ਾਇਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਦੱਤ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਬਾਰੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. **ਰੁਚੀ, ਬੌਧਿਕ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ :** ਸਮੱਸਿਆ ਅਰਥਪੂਰਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਖੋਜਕਰਤਾ ਵਿਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਸਮੱਸਿਆ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਨੰਦ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.4.4 ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ :

ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਪੂਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ। ਵਿਟਨੀ (1964) ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ, ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ। ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਹਾਰਿਕ (workable) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.4.4.1 ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ :

1. ਇਸ ਨਾਲ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
2. ਇਸ ਨਾਲ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
4. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਖੋਜੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
6. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਹਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਿਲਵੇ (1964) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

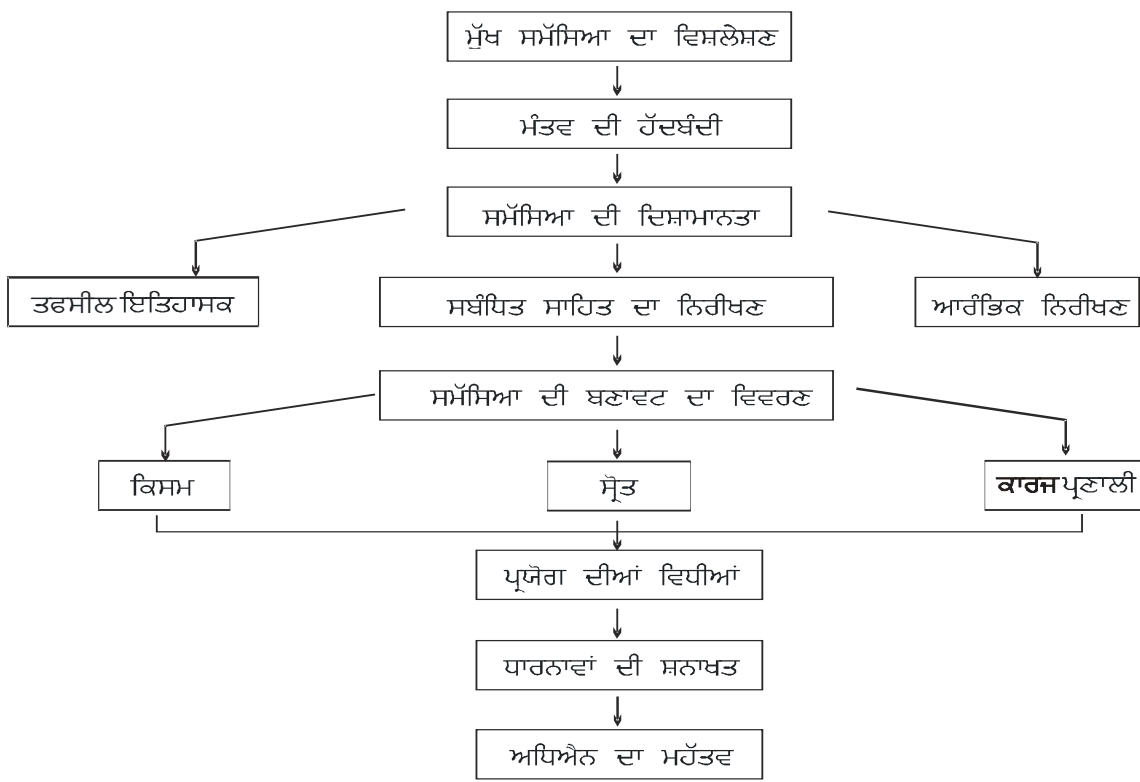
1. ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਅਸੀਮਤ ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
2. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
3. ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।
4. ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟਰਮਾਂ (terms) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਦਰਸਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1.4.4.2 ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੜਾਅ (Steps) :

1. ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕਰਨਾ।
2. ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੂਪ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਬੰਧ ਕਰਨਾ।
3. ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ (theoretical security) ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ।
4. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.4.4.3

1.4.5 ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਥਨ (Statement of the Problem) :

ਕਰਲਿੰਗ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਥਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ :

1. ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.4.6 ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ :

ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

1. ਤੱਥ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।
2. ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਤਰ : ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਸੈਕੰਡਰੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਦਿ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ, ਗਰੈਜੂਏਟ ਜਾਂ ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ।
3. ਵੰਨਗੀ ਖੇਤਰ।
4. ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਆਕਾਰ।

1.4.7 ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਭਾਲ ਖੇਤਰ :

ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਚੁਣਾਅ ਕਰੇ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਸਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

1. **ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ (Personal Experiences):** ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਉਸਨੂੰ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਮਾਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਹਿਕਰਮੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ।
2. **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ (Help of the Experts):** ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।
3. **ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਸਮੱਗਰੀ (Related Literature):** ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਘੋਖਵੇਂ (extensive) ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਵੇਚਨਾ (dissertations) ਅਤੇ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥਾਂ (thesis) ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਸਹੀ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. **ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ (Technological and Social change):** ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਲੱਭ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਪਾਠ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਧੀਆਂ ਲੱਭਣ ਲਈ ਖੋਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੈਟ ਸਮਝੋਤੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਚਨਬੱਧਤਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਝੁਕਾਅ, ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

5. **ਕਲਾਸ ਰੂਮ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ :** ਕਲਾਸ ਰੂਮ ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਸਿਆਂ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਅਤਿ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
6. **ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ (Encyclopaedias):** ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਚੋਣਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਸਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :
 1. The Encyclopaedia of Education
 2. The Encyclopaedia of Modern Education
 3. Encyclopaedia of Educational Research
 4. The International Encyclopaedia of Education
 5. The Encyclopaedia of Comparative Education and National System of Education
 6. International Encyclopaedia of Social Sciences
 7. Encyclopaedia of Child Care and Guidance
 8. Encyclopaedia of Social Work
 9. Encyclopaedia of Philosophy
 10. The Encyclopaedia of Higher Education
 11. Encyclopaedia of Educational Development and Planning
7. **ਸਿਖਿਅਕ ਦੇ ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ (Educational Index):** ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ : ਬਾਲਗ ਸਿੱਖਿਆ, ਬਿਜ਼ਨਸ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਖਿਅਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਸਾਧਾਰਣ ਬੱਚੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਟੀਚਰ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ।
 1. Education Index
 2. Canadian Education Index
 3. Current Index to Journals in Education
 4. ERIC Education Documents Index
 5. Index to Doctoral Dissertations International
 6. British Education Index
 7. International Guide to Educational Documentation
 8. Index to Selected British Educational Periodicals
8. **ਸਾਰ (Abstracts):** ਖੋਜ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਾਰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦੇ ਮੰਤਵ, ਵੰਨਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. The Review of Educational Research
2. Reasearch in Education
3. Psychological Abstracts
4. Education Abstracts
5. Indian Education Abstracts
6. Educational Administration Abstracts
7. Dissertation Abstracts International

9. ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ (Research Journals) :

ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਲਾਨਾ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੀਵਿਊ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

1. Journal of Educational Research
2. Journal of Psycho-lingua
3. The Educational Review
4. Indian Educational Review
5. Journal of Psychological Researches
6. Journal of Education and Psychology
7. Pracchi Journal of Psycho-cultural Dimensions
8. The Education Quarterly
9. Journasl of Educational Planning and Administration
10. University News
11. Journal of Higher Education
12. Educational Trends
13. Journal of Psychometray and Education
14. Behavioural Scientistis
15. Perspectives in Education
16. Journal of Distance Education

10. ਅਖੁਬਾਰ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ (Pamphlets) ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਚਲੰਤ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਅਤੇ ਸਥਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੋਗਰਾਫ ਚਲੰਤ ਖੋਜ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ Supplementary Educational Monographs, Educational Research Monographs ਅਤੇ Lincoln School Monographs.

11. ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ :

ਕਈ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਸਾਰਾਂ (Abstracts) ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਆਊਟ (Print out) ਅਤੇ ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਸਟਾਂ Dissertation Abstracts International ਦੀਆਂ CD ਦੁਆਰਾ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਤਕ ਦੇ DAI, CD ਉਪਰ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ। ਸਰਚ ਵਿੰਡੋ (Search Window) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇੰਟਰਨੈਟ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ websites ਵੀ ਖੋਜ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

1. www.centralgroup.net
2. www.indiapage.com
3. www.hwwilson.com
4. www.galegroup.com
5. www.cambridge.org
6. www.hawanabpublications.com
7. http://www.geocities.com/aiaer15
8. http://education.vsnl.com/aiaer

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ websites ਦੁਆਰਾ ਖੋਜ ਲਈ ਇਕ ਢੁਕਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.4.8 ਸਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
2. ਖੋਜਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ, ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਖਰਾਬ ਨਾ ਜਾਏ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
3. ਸਮੱਸਿਆ ਅਰਥਪੂਰਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਖੋਜਕਰਤਾ ਵਿਚ ਉਤਸੁਕਤਾ ਅਤੇ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
4. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
5. ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
6. ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਸਮੇਂ ਵੰਨਗੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
7. ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਸਮੱਗਰੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਰਗੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

ਕ੍ਰਿੱਜੀ : (1) ਰਾ (2) ਰਾ (3) ਰਾ (4) ਰਾ (5) ਰਾ (6) ਰਾ

1.4.9 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 1. ਖੋਜ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਮਾਪ ਦੰਡ ਕੀ ਹੈ ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ 2. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦਿਉ :

(ੳ) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਉ

- (ਅ) ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਪੜਾਅ
- (ੲ) ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ
- (ਸ) ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਥਨ
- (ਹ) ਚੰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ (Characteristics) ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਂ।

1.4.10 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੈਮੇ :

Lokesh Kaul	:	Methodology of Educational Researc
C.R. Kothari	:	Methods in Research
J. W. Best	:	Research in Education
R.A. Sharma	:	Essentials of Scientific
T.R. Sharma	:	ਵਿਦਿਅਕ - ਖੋਜ ਵਿਧੀ

ਵੈਬ ਸੈਮੇ :

1. www.ehow.com
2. yedda.com

ਐਮ.ਏ. (ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ) ਸਮੇਸਟਰ ਪਹਿਲਾ

ਪਰਚਾ ਤੀਜਾ

ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਦੀ ਵਿਧੀ-I

**ਉਪਕਲਪਨਾ-ਅਰਥ, ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ
ਇਕ ਚੰਗੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ,
ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਸੌਟੀ ਤੇ
ਪਰਖਣਾ, ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ**

ਪਾਠ ਨੰਬਰ : 1.5

**ਲੇਖਕ : ਡਾ. ਲੋਕੇਸ਼ ਕੌਲ
ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਤਾ : ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ**

ਪਾਠ ਦੀ ਬਣਤਰ :

- 1.5.1 ਉਦੇਸ਼**
- 1.5.2 ਫ਼ੁਮਿਕਾ**
- 1.5.3 ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ**
- 1.5.4 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ**
- 1.5.5 ਚੰਗੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਲਈ ਕਸੌਟੀ ਜਾਂ ਮਾਪਦੰਡ**
- 1.5.6 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰ**
- 1.5.7 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣਾ**
- 1.5.8 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ**
- 1.5.9 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ**
- 1.5.10 ਸਥੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**
- 1.5.11 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ**
- 1.5.12 ਸੁਝਾਈਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ**

1.5.1 ਉਦੇਸ਼ :

ਇਹ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਕਿ :

- 1) ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ।
- 2) ਖੋਜ ਲਈ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।
- 3) ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- 4) ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।

1.5.2 ਫ਼ੁਮਿਕਾ :

ਸ਼ਬਦ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'hypothesis' ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ 'hypo' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹੇਠਲਾ ਜਾਂ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਅਤੇ 'thesis' ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਥਿਉਰੀ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਥੀਸਿਸ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਵਾਕ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਕਥਨ ਜਾਂ

ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਜਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਖੋਜ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਤਰਕਵਾਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.5.3 ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ :

ਕਰਲਿੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੋ ਚਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਇਕ ਤੁੱਕਾ, ਤਜਵੀਜ਼ ਮਨੋਤ, ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਹੱਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨ ਤੇ ਲੱਭਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਧੀ-ਕਮਿਕ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1.5.4 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ :

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਵਰਣਾਤਮਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਦੇਸ਼, ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇੰਜ ਉਸ ਕੋਲ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਲੱਭਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਵਰਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਰਿਹਾ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੱਥ ਜਾਂ ਸਮੱਗਰੀ ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਐਨਾਂ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਉਸ

ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਚਰਾਂ (variables) ਵਿਚਕਾਰ ਉਚਿਤ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਸਰਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਭਵ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਕਲਣ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਕਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਥਨ ਉਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਤਾਰਕਿਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ, ਜੋ ਹਾਲਤਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੱਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਤ ਜਾਂ ਚਰਾਂ ਨੂੰ (variables) ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਤ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗਿਆਤ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਦੂਜੇ ਸੰਬੰਧ ਗਿਆਨ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਤਾਰਕਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਗਿਆਤ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਰਕ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸੈਂਪਲ, ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ।

4. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਹਰੇਕ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਆਰਾਮਦੇਹ ਰਹੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਲਈ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.5.5 ਢੰਗੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਲਈ ਕਸੋਟੀ ਜਾਂ ਮਾਪਦੰਡ :

ਟਰੈਵਰਜ਼ (1978) ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਸੋਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ **ਰਠ** : ਜਦੋਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਪਦਾਂ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤਿਤਵ, ਬੁੱਧੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਆਦਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਵੇਂ 16 P.F. ਦੁਆਰਾ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਰੇਵਨਜ਼ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਮੈਟਰੀਸੀਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀ ਜਮਾਤ ਜਿਵੇਂ ਜਲੋਟਾ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ ਪੱਧਰ ਸਕੇਲ ਦੁਆਰਾ ਪਰਭਾਸ਼ਿਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਥਨ ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਕੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਪਰੀਖਣ ਮਾਪਦਾ ਹੈ।

2. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਜਾਂਚ-ਖੋਜ ਰੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ :

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਵਲੋਕਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਸਿੱਟੇ ਜਿਹੜੇ ਨਿਗਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਹ ਉਪਕਲਪਨਾ, ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾਪਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੂਜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਜਾਂਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਾਪਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਯੰਤਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਮਿਲਿਤ ਚਰਾਂ ਦਾ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ। ਜੇ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਸਾਧਨ ਉਪਲਬੱਧ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਲਈ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗੀ।

3. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਰਾਂ (variable) ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਇਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਚਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ :

1. ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੋ ਐਨ.ਐਸ.ਐਸ. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਮਾਊਡਜ਼ਲੇ ਪ੍ਰਸਨੈਲਟੀ ਇਨੋਵਟਰੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਪੀ ਗਈ ਬਾਹਰਮੁੱਖਤਾ ਸੱਤਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੋਸ਼ਲ ਸੱਟਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਆਰੀ ਟੈਸਟ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਅਸਥਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਹੁਣੇ ਮਾਪਣ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੂਜੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਚਰ 'ਬਾਹਰਮੁੱਖਤਾ' ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਸਟੈਂਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਾਊਡਜ਼ਲੇ ਪਰਸਨੈਲਟੀ ਇਨਵੈਨਟਰੀਜ਼' ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਟੈਸਟ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵੰਗ ਨਾਲ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਚਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਗੇ।

4. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਲਾਭ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਤੇ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਇਹੋ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਲ ਹੋਣ। ਜਿਸਨੂੰ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪਾ ਸਕੇ।

5. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਹ ਉਪਕਲਪਨਾ ਲਓ "ਕਿਸੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਆਪੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਵਾਧੇ ਦੀ ਦਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।" ਇਸ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੈਸਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਆਪ-ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਵਾਧੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਗਿਆਤ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਖੁਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕੇ।

6. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜ਼ਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ। ਕਥਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਆਸਾਨ ਅਨੁਭਵ-ਯੋਗ ਚੋਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਝ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

7. ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉੱਚ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟੈਸਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ :

ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਚੁਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਟੈਸਟ ਹੋਣ ਲਈ ਉੱਤਰਦਾਈ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਜਾਂ ਮਾਪ-ਤੋਲ ਦੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਲਾਹੇਵੰਦ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

1.5.6 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰ (Variables) :

ਪਰਖਣ ਯੋਗ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ :

1. ਚਰਾਂ (Variables)
2. ਅਮਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Operational definitions)

ਚਰਾਂ (Variables)

ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਨ ਲਉ ਕਿ ਇਕ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਇਹ ਉਪਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਹੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਜਿਹਨਾਂ ਚਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :

1. ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ — ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਭਿਆਸ ਯਤਨ
2. ਨਿਰਭਰ ਚਰ — ਹੁਨਰ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ
3. ਮਧਿਅਸਥ ਚਰ — ਸੈਕਸ
4. ਕੰਟਰੋਲ ਚਰ — ਆਯੂ, ਬੁੱਧੀ
5. ਮਧਵਰਤੀ ਚਰ — ਸਿੱਖਣਾ

1. ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ (Independent Variable) :

ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਉਤੇਜਕ ਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਗਿਆਤ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੋ ਚਰਾਂ ਓ ਅਤੇ ਅ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਓ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਚਰ ਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਇਹ ਹਨ :

- (ੳ) ਇਕ ਦੂਜੇ ਚਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- (ਅ) ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੂਜੇ ਚਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਰ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

2. ਨਿਰਭਰ ਚਰਾਂ (Dependent Variables) :

ਨਿਰਭਰ ਚਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਤ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਭਰ ਚਰ ਉਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਭਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਨੁਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.5.7 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣਾ :

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਜਾਂ ਲੱਗਭਗ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਕੱਲੀ ਤੱਥਿਕ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਕਾਮਯਾਬ ਉਪਕਲਪਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਜਾਂ ਸਿੱਟੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਿਆਤ ਤਥਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉਪਰ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਨੁਭਵਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਹਨ।

1. ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ :

ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਬਾਅਦ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਭਾਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਗਮਨਾਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਧਿਆਪਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਦ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਆਪਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਗਮਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਪਿਛਲਾ ਗਿਆਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮਾਨਵੀ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਅਸੀਮਤ ਗਿਆਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ, ਨਵੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਉਪਲੱਬਧ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਵ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਗਿਆਨ ਉਪਰ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਉਪ-ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰੇਗੀ ਜੋ ਜਾਂਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਉੱਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਬੋਧ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ :

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਰੁੱਚੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ-ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਉਪਕਲਪਨਾ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਪਾਸ ਬੋਧ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਮੁੜ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਰਾਹੇ ਵੀ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਫਿਰ ਸਹੀ ਰਾਹ ਤੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸਬਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀ ਸੰਭਵ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਦਾਰਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੁਭਵ :

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵੀ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਕਾਰਕ ਓ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਹਾਲਤ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਅ ਅਤੇ ਏ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਕਾਰਕ ਓ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਤਰਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਨਵੀਂ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਅ ਅਤੇ ਏ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਖੋਜ-ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ :

ਕਈ ਵਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਭਾਭ :-

1. ਕਲਪਨਾ ਖੋਜ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਸੋਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
2. ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਦੱਤ ਸਮਗਰੀ ਇਕ ਸਾਰਤਾ ਨਾਲ ਇਕਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਵਾਧੂ ਦੱਤ ਸਮਗਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਬੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.5.8 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ :

ਉਚਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਜਾਂਚ ਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਚਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

1. ਦਿਸ਼ਾ ਪੂਰਵਕ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ :

ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਿਸ਼ਾ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਜੋ ਸੰਭਾਵੀ ਅੰਤਰਾਂ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾਪੂਰਨ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾ ਲਵੋ, “ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜੀ ਆਰਥਿਕ ਹੱਤਬੇ ਬਾਰੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿਚਕਾਰ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ।” ਇਹ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾਪੂਰਵਕ ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੰਜ ਹੀ ਇਹ ਉਪਕਲਪਨਾ, “ਅਧਿਕ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਚਿੰਤਾ ਦਰਸਾਉਣਗੇ, “ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਪੂਰਵਕ ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਇਹ ਉਪਕਲਪਨਾ, “ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਅਧਿਕ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬੁੱਧੀ ਅੰਕ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,” ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ।

2. ਨਲ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ :

ਇਕ ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਆਕਾਰ, ਨੱਲ (Null) ਆਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਸਵੀਕਾਰਾਤਮਕ ਕਥਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ

ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀਆਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੰਤਰ ਮੁੱਖੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਆਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨੱਲ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਕਥਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਉਪਕਲਪਨਾ, “ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਥਲੀਟਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਅਥਲੀਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਨਲ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖਿਅਕ ਤੌਰ ਤੇ ਟੈਸਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਖਿਅਕੀ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੱਦ ਕੀਤੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਤੇ ਇਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਵਲ ਮੌਕੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਰੱਦ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੱਲ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੋਸ਼ਿਤ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤੇ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਹੇਮੇਨ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਰੱਦ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਂਖਿਅਕੀ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਕਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਟਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਮੰਨ ਲਵੋ ਇਕ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਇਹ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਬੱਚੇ ਦਾ ਟੈਸਟ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਆਕਾਰ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, “ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੈਸਟ ਦੇਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ।” ਇਹ ਕਥਨ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਟੈਸਟ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਨੱਲ ਆਕਾਰ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ, “ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੱਗਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੈਸਟ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ।” ਇਹ ਕਥਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਟੈਸਟ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਕਾਰ ਇੰਜ ਹੈ, “ਕੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਟੈਸਟ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰੇਗਾ ?

ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਲਈ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਲੈਣਾ ਆਸਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬਾਰੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਕਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਕਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਨੱਲ ਆਕਾਰ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਯੰਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ (Non-experimental).

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਰਚਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਣ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਜੇ ਖੋਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਨਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਫੇਲ ਲੜਕੇ ਹੀ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਫੇਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਧਾਰਣ ਖੋਜ ਵਿਚ ਸਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫੇਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅੰਕ, ਖਰਚਿਆ ਸਮਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਪੇਚੀਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਫੇਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰੀਖਣ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਹੁੱਚੀਆਂ, ਘਰੇਲੂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਯੋਜਨ ਵੀ ਪਰਖਣਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਫੇਲ ਹੋਣ ਉਪਰ ਅਸਰ ਜਾਂਚਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.5.9 ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ :

ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸੰਭਵ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਕਾਰਨ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਹਾਲਾਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੱਸੀ ਗਈ ਕਸੌਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਜਾਂਚ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਕੁਝ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੇਚੀਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਨਿਗਮਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਵੋ ਇਕ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਇਸ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ “ਅਮੀਰੀ ਸਦੀਵਤਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਉਹ ਇਸ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਸਿੱਧਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸਿੱਟੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਅਧਿਕ ਖਪਤ ਨੁਕਸਾਨ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਰਮ, ਬਦਕਾਰੀ, ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਗੱਡੀਆਂ ਚਲਾਣ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਯਤਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਸਿੱਟੇ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਝੂਠੇ ਹਨ। ਤਦ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।

ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚਣ ਲਈ ਉਪਕਰਣਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਆਪ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਉਦੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਹਿਮਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਹ ਹਨ :

- (ੳ) ਟੈਸਟਾਂ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
 - (ਅ) ਟੈਸਟ ਹਾਲਤਾਂ ਜਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 - (ੲ) ਸਿੱਟੇ ਉਪਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਦਲੀਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੱਢੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
2. ਦੂਜੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸਮਾਨੀਕਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਮਦਦ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੀ ਸਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਣਾਈਆਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਣ।
- ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਲਈ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਵੇ। ਇਹ ਵਸਤੂ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

1.5.10 ਸਵੈ ਮੁਲਾਂਕਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੇ ਚਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
2. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਸਦੀਆਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
3. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
4. ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
5. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ
6. ਖੋਜ ਉਪਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦਿਸ਼ਾ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ/ਨਹੀਂ

ਕ੍ਰਮਿਕ : (1) ਰਾਂ (2) ਠਗੀ (3) ਰਾਂ (4) ਰਾਂ (5) ਰਾਂ (6) ਰਾਂ

1.5.11 ਸੁਝਾਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿਉ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਦੱਸੋ ਕਿ ਉਪਕਲਪਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
4. ਚੰਗੀ ਉਪਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?

1.5.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਵੈਬ ਸੋਮੇ :

1. ਆਰ.ਡੀ. ਲੂਸੀ ਸੀ. ਜਾਕੋਬਜ਼ :	ਇੰਨਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ,
ਐਂਡ ਅਸਗਰ ਰਜੋਵੀਏਏਹ	ਨਿਊਯਾਰਕ : ਹੋਲਟ ਰਿਨਚਾਰਟ ਐਂਡ ਵਿੰਸਟਨ,
	1972

2. ਬੈਸਟ, ਜੌਹਨ ਡਬਲਯੂ : ਰਿਸਰਚ ਇਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ : ਪਰੈਂਟਾਈਸ ਹਾਲ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ), 1977
3. ਹਿਲਵੇ, ਟੀ. : ਇੰਨਟਰਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਰਿਸਰਚ, ਬੋਸਟਨ : ਹਘਟਨ ਸਿਫਿਨ ਕੰਪਨੀ, 1964
4. ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ : ਫਸਟ ਕੋਰਸ ਇਨ ਰਿਸਰਚ ਮੈਥੋਡੋਲੋਜੀ, ਪਟਿਆਲਾ: ਕਾਲੀਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1992.
5. ਕੋਲ, ਲੋਕੇਸ਼ : ਮੈਥੋਡੋਲੋਜੀ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊ ਦੇਹਲੀ : ਵਿਕਾਸ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, 1984.
6. ਸ਼ਰਮਾ, ਟੀ. ਆਰ. : ਵਿਦਿਅਕ ਖੋਜ ਵਿਧੀ, ਪਟਿਆਲਾ : ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1988
7. ਟਰਾਵੇਰਜ਼, ਰੋਬਰਟ ਐਮ. ਡਬਲਯੂ : ਐਨ ਇੰਨਟਰਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਰਿਸਰਚ, ਨਿਊਯਾਰਕ : ਮੈਕਮਿਲਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਕੰਪਨੀ, 1978.

ਵੈਬ ਸੈਮੇ :

1. www.noteaccess.com
2. www.essortment.com